

Original Article

The Rationale for Contract Law: A Contest of Values within the Objectives and Foundations of Article 10 of the Iranian Civil Code

Abdollah Rajabi¹

Highlights

- Article 10 of the Iranian Civil Code is concerned with the interests of the state and the legal system in the enforcement of private individuals' contractual obligations (the rationale for contract law).
- Several distinct theoretical foundations may be identified as supporting the rationale for contract law, including the protection of and freedom of will, the preservation of pacta sunt servanda and social morality, the promotion of equality and corrective justice, the advancement of economic efficiency, and, ultimately, compliance with the principles of the Sharia-based legal order.
- An examination of the historical development and substantive provisions of the Iranian Civil Code indicates that the primary objective of Iranian contract law has been the protection of individual autonomy. Nevertheless, in contemporary legal thought, considerations of commutative justice, and in certain instances distributive justice, have assumed an increasingly significant role.

ABSTRACT

Introduction

One of the enduring questions in legal theory concerns the foundations of the state's intervention in contracts. Why do states intervene in private agreements, the foundation of which lies in the principle of freedom of will? This question is significant because the adjudication of contractual disputes and the enforcement of contractual obligations do not easily fit within the traditional and ordinary functions of law. The issue is not merely theoretical nor confined to public law and state governance; rather, it has direct implications for private law, forming the intellectual and normative basis of contract law itself.

Methods

Answering this question would ideally require a comprehensive analysis of the role of the state and the philosophy of legal intervention, but such an undertaking lies beyond the scope of this study. Instead, the present work relies on what has already been achieved in comparative and historical scholarship, particularly in Western legal thought. It reviews past and present judicial and doctrinal developments concerning contract law and draws on the foundations established by both Islamic jurisprudence and Western civil law traditions. By considering these precedents alongside the specific provisions of the Iranian Civil Code, this paper seeks to determine the prevailing view of contracts within Iran's existing legal system. The research roadmap proceeds as follows: First, the general rationale behind the regulation

How to Cite: Rajabi, Abdollah, "The Rationale for Contract Law: A Contest of Values within the Objectives and Foundations of Article 10 of the Iranian Civil Code", *Legal Research*, Vol. 29, No. 113, 2026, pp: 185-204.

DOI: <https://doi.org/10.48308/jlr.2025.241137.2943>

Received: 19/08/2025-Accepted: 18/10/2025

1. Assistant Professor, Faculty of Law, University of Tehran: College of Farabi, Qom, Iran
Corresponding Author Email: rajabya@ut.ac.ir

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

of contracts is examined. Second, the Iranian legal approach is analyzed in light of its historical and doctrinal roots. Finally, with a focus on Article 10 of the Civil Code, the paper identifies the fundamental principles underlying Iran's law of contract and situates them within broader debates on the philosophy and values of contract law that have evolved over recent decades.

Results and Discussions

Contract law is grounded in a set of values inherent in every legal system. These values are the driving forces that shape both the content and interpretation of contractual rules. They include freedom, morality, justice, public interest, and, in the Iranian context, the realization of Sharia, which functions as an independent and fundamental value. Accordingly, five distinct yet interrelated justifications for contract law can be identified: Protection of freedom of will; Promotion of promise-keeping and social morality; Pursuit of equality and exchange justice; Encouragement of economic efficiency; and Preservation of the Sharia order. Although all these principles are conceptually linked, it is often difficult to identify a single, dominant foundation. The rationale for supporting contractual formation and enforcement is most clearly crystallized in Article 10 of the Iranian Civil Code, which stands as one of the most significant provisions of Iranian contract law. This article provides the legal basis for recognizing private agreements as binding, authorizing the courts to uphold the product of the parties' will so long as it does not contravene statutory or moral limits. Article 10 therefore acts as both a permission and a command: it permits individuals to shape their private relations through contract, and it obliges judges to respect and enforce these arrangements as expressions of legal will. In this sense, it constitutes a formal rule addressed to the judiciary, delineating when and how the law may intervene in private transactions. The provision is founded on the theory of the Autonomy, emphasizing that a contract is the result of voluntary agreement rather than a mere reconciliation of conflicting interests. However, focusing solely on the sanctity of promise would be too narrow. The contract must also be viewed as an instrument for achieving justice, social morality, and economic welfare. The challenge lies in determining which of these principles takes priority in interpretation and enforcement. When the will of the parties is prioritized, literal interpretation of contractual terms prevails; when considerations of justice or public interest dominate, a contextual interpretation becomes necessary. Thus, the hierarchy of values directly influences judicial methodology and the understanding of contractual obligations.

Conclusion

Contracts can be classified based on the relative importance of will and justice. In civil contracts, where personal relationships and moral intentions often outweigh material exchange the principle of autonomy predominates. In commercial contracts, however, where the fairness of exchange and economic equilibrium are essential, the legal system gives greater weight to contractual balance and consideration. In continuous or long-term contracts, the role of will is strongest at the formation stage, when the parties choose to enter into a legal relationship. Thereafter, the operation of the contract is largely governed by principles of economic efficiency and exchange justice. Legislators and judges remain concerned with maintaining justice, which serves as the foundation for many legal rules. Consequently, any contract that violates justice—whether moral, social, or economic—is regarded as defective. In conclusion, the justification for contract law in Iran, as reflected in Article 10 of the Civil Code, lies in the delicate reconciliation of freedom of will, morality, justice, public interest, and Sharia. Each represents a competing yet complementary value within the legal system. The enduring task of contract law is to determine, in each case, which of these principles should prevail in the interpretation and enforcement of private agreements.

Keywords: Art. 10 of Civil Code, Freedom of Will, Pacta Sunt Servanda, Corrective Justice, Economic Efficiency

چرایی حقوق قراردادها: نبرد ارزش‌ها در میدان اهداف و مبانی ماده ۱۰ قانون مدنی

عبداله رجبی^۱

نکات برجسته

- ماده ۱۰ قانون مدنی ایران ناظر به نفع حاکمیت و نظام حقوقی در اجرای تعهدات قراردادی اشخاص خصوصی (چرایی حقوق قراردادها) است.
- حمایت از آزادی اراده، حمایت از وفای عهد و اخلاقیات اجتماعی، حمایت از برابری و عدالت معاوضی، حمایت از کارایی اقتصادی و سرانجام، دستور شرعی، هریک می‌تواند مبنای فکری جداگانه برای چرایی حقوق قراردادها باشد.
- با نظر به سوابق و احکام قانون مدنی ایران، هدف اصلی حقوق قراردادها، حمایت از آزادی اراده اشخاص است؛ اما امروزه، اصول عدالت معاوضی و حتی گاهی عدالت توزیعی اهمیت یافته است.

چکیده

یکی از مسائل مهمی که در اندیشه‌های حقوقی مطرح است، چرایی حمایت نظام حقوقی از انعقاد قراردادها و اجرای آن است؛ اینکه نظام حقوقی چه علقه‌ای در روابط قراردادی اشخاص خصوصی دارد؟ در حقوق ایران، این پرسش را می‌توان از حکم مقرر در ماده ۱۰ قانون مدنی دریافت کرد که دلیل مبنایی آن می‌تواند متفاوت باشد: حمایت از آزادی اراده؛ حمایت از وفای عهد و اخلاقیات اجتماعی؛ حمایت از برابری و عدالت معاوضی؛ حمایت از کارایی اقتصادی و سرانجام، دستور شرعی. جدای از ارتباط این دلایل با هم و اینکه همگی می‌توانند برای احکام قراردادی صادق باشد، تعیین مبنای واحدی که در فرض تعارض، بر دیگر مبانی اولویت داشته باشد، بسیار دشوار است. با نظر به سوابق قانون مدنی، اعم از حقوق اسلامی و آنچه در حقوق غرب بحث شده و با توجه به سایر احکام موجود در قانون مدنی، بی‌راه نیست که مدعی شویم هدف اصلی حقوق قراردادها، حمایت از آزادی اراده اشخاص است؛ اما هرچه از نظر زمانی جلوتر برویم، عدالت معاوضی و حتی گاهی عدالت توزیعی در قراردادها اهمیت بیشتری یافته است. بنابراین، در تفسیر و اجرای احکام قراردادی باید به این مبنای واحد و اهمیت سایر مبانی توجه داشت.

کلید واژگان: ماده ۱۰ قانون مدنی، آزادی اراده، وفای به عهد، عدالت معاوضی، کارایی اقتصادی.

استناد به این مقاله: رجبی، عبدالله، «چرایی حقوق قراردادها: نبرد ارزش‌ها در میدان اهداف و مبانی ماده ۱۰ قانون مدنی»، فصلنامه

تحقیقات حقوقی، دوره ۲۹، شماره ۱۱۳، فروردین ۱۴۰۵، صص: ۱۸۵-۲۰۴.

DOI: <https://doi.org/10.48308/jlr.2025.241137.2943>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۲۶

۱. استادیار، دانشکده حقوق، دانشگاه تهران: دانشکدگان فارابی، قم، ایران

ایمیل نویسنده مسئول: rajabya@ut.ac.ir

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

منافع وجود قرارداد برای جوامع بشری روشن است. آن‌گاه در بحث از چرایی انعقاد عقد می‌توان گفت: از سویی، اشخاص برای اهداف گوناگون اقتصادی، اخلاقی و حتی سیاسی، دنبال قرارداد هستند و از سوی دیگر، انعقاد قرارداد سبب پیشرفت جوامع و هم نتیجه چنین پیشرفتی است. اما آنچه تاکنون مغفول مانده، چرایی «حقوق» قراردادهاست؛ چرا حقوق وارد عقدی می‌شود که بین دو شخص خصوصی منعقد شده و چرا متعهد را مجبور به اجرای تعهدات ناشی از آن می‌کنیم؟ بنابراین، مسئله اصلی مبانی نظری ورود و تنظیم‌گری دولت در قراردادهاست؛ چرا دولت‌ها به معنای عام کلمه، در قراردادها که مبتنی بر آزادی و حاکمیت اراده طرفین آن است، ورود و مداخله می‌کنند؟

پاسخ این پرسش، آن‌گونه که گمان می‌رود، روشن نیست. زیرا دخالت حاکمیت در عقد (یا حقوق قراردادها) دو رو دارد: گاه حقوق، مفاد اراده (قرارداد) را محترم می‌شمرد و ابزار اجرای آن است و گاه اراده طرفین را محدود می‌کند. در اینجا، نمی‌خواهیم به موضوع دوم، یعنی چگونگی دخالت دولت در قراردادهای خصوصی و حدود آزادی اراده که بحث کلاسیک اقتصاد و حقوق است، بپردازیم؛ بلکه بحث بر سر آن روی سکه است: چرا دولت از قرارداد، که زاییده اراده اشخاص خصوصی است، حمایت می‌کند و آن را ارج می‌نهد؟

این بحث از آنجا مهم است که قضاوت درباره اختلافات قراردادی و اجرای مفاد عقد، در منطق و دایره وظایف سنتی و معمول حقوق نمی‌گنجد؛ از آنجا که اشخاص خصوصی به دلایل گوناگون، عقد را پذیرفته و خواسته‌های بلندپروازانه خود را آورده‌اند، باید دانست که چه نیازی حقوق را واداشته است که منافع و علایق انتظاری طرف‌های عقد را دنبال کند؟ آن‌گاه مسئله بنیادین آن است که چرا حقوق به دادگاه‌ها دستور می‌دهد که به اجرای مفاد عقد، به‌ویژه انتظارات قراردادی طرفین ملزم باشند؟ از جمله، از آنجا که وظیفه سنتی حقوق رسیدگی به جبران خسارات اشخاص (عدالت معاوضی) است، نقض قرارداد، اگر خسارت نزند، چرا باید مسئولیت‌آور باشد؟

در پاسخ دم‌دستی، می‌توان گفت که اگر حقوق دخالت نکند، کمتر قراردادی منعقد و مجرا خواهد شد. اما مسئله بنیادین اینکه، چرا این باید برای حقوق مهم باشد؟ می‌توان گفت که نظام حقوقی، به دلیل حفظ و گسترش قدرت در هر رابطه‌ای که تأثیرات اجتماعی و اقتصادی فراوان داشته‌باشد، وارد شده و گاه آن را تنظیم می‌کند؛ قراردادها نیز از این دست است. اما باز مسئله مهم آنکه دلیل یا علت موجهه این اعمال و گسترش قدرت چیست؟ قرارداد چگونه به اقتدار حاکمیت می‌افزاید؟ آیا از راه اجرای اصول اخلاقی در جامعه یا بهبود فضای کسب و کار یا تحقق احکام شریعت، این مهم محقق می‌شود؟

پاسخ پرسش اصلی این مقاله، یعنی چرایی حقوق قرارداد، تنها اثر نظری ندارد و نیز کاربرد آن، تنها در حقوق عمومی (کارکرد دولت) نیست؛ بلکه در عرصه حقوق خصوصی، از این جهت مهم است که مبنای حقوق قراردادها را می‌سازد. سپس، موجب تعیین استثناهای و مسائلی خواهد شد که حدود اراده در قراردادهای خصوصی را توجیه می‌کند که پیش از این بارها موضوع بحث بوده است.^۱ همچنین، با این پاسخ می‌توان رویکرد قواعد تکمیلی و شیوه تکمیل قرارداد را شناخت. پس، این دستاورد بر تفسیر قرارداد هم مؤثر است؛ اگر اراده و قول طرفین عقد را مقدم بدانیم، تفسیر لفظی قرارداد اولویت می‌یابد و اگر به وضع و منافع طرفین نظر داشته‌باشیم، تفسیر حالت سیاقی خواهد یافت. از جمله، در باب خیار

۱. ر. ک. کاتوزیان، امیرناصر، «محدودیت‌های آزادی قراردادی بر مبنای حمایت از مصرف‌کننده»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۳۸، شماره ۳، ۱۳۸۷، ص ۱۱۲؛ طجریلو، رضا، «برداشت تئوریک بر دخالت دولت در محدود کردن آزادی قراردادها (با رجوع به سیستم حقوقی انگلیس)»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۳۸، شماره ۳، ۱۳۸۷، صص ۱۹۵ و ۲۰۲.

عیب، آیا فروشنده می‌تواند مثلاً برای گنجی که در ملک موضوع بیع نهفته و برخلاف خریدار، در حین عقد از آن خبر نداشته‌است، بیع را فسخ کند؟ چرا خریدار باید به سبب عیب مبیع حق فسخ داشته، اما فروشنده به دلیل زیادت و گنج و... چنین حقی نداشته باشد؟ شاید بگوییم که حقوق برای این امر خیار غبن را تدارک دیده‌است. اما خیار غبن فروشنده بعد از جهل اوست. اساساً جهل تنها محدود به مبلغ قرارداد است یا اینکه جهل به کیفیات مبیع هم موجب فسخ است؟ مقدمه طولانی این پاسخ‌ها، وابسته به تعیین وظیفه حاکمیت و نقش حقوق در جامعه است. منتها، برای پرهیز از این راه طولانی، که نزاع‌هایی را در جرگه حقوق عمومی به‌همراه داشته و به نتیجه قطعی نرسیده‌است، علی‌الحساب باید گفت که نظام حقوقی موجود درباره قراردادها چه دیدگاهی دارد؛ چه اینکه حتی طرفداران دولت حداقلی، اجرای قرارداد را وظیفه حاکمیت دانسته‌اند و بر وجود حقوق قراردادها تأکید می‌ورزند.

در این نوشته، نخست به علت و دلیل احکام قراردادها (چرایی حقوق قراردادها) به‌طور کلی می‌پردازیم و بعد از آن مواضع حقوق ایران را به گفت‌وگو می‌گیریم. آن‌گاه پس از تبیین رویکردهای گوناگون در چرایی حقوق قراردادها، با نظر به حکم موجود در ماده ۱۰ قانون مدنی، می‌توان اهمیت مسئله و حکم مذکور را در حقوق ایران نشان داد و مبانی حکم را با نظر به مطالبی که در طی چند دهه اخیر، به‌ویژه در کامن‌لا درباره فلسفه حقوق قراردادها آورده‌اند، روشن کرد تا به راه‌حل نسبی رسید.

۱. نظریات حقوق قراردادها

حقوق قرارداد یا دخالت حاکمیت در قراردادها مبتنی بر ارزش‌های موجود در نظام حقوقی است. این ارزش‌ها، که قوه محرکه حقوق قراردادهاست، شامل آزادی، اخلاق، عدالت و منفعت عمومی می‌شود؛ البته تحقق شریعت نیز ارزش مستقلی است که در کنار اینها قرار می‌گیرد:

دیدگاه نخست، آزادی‌گرایی یا اختیار‌گرایی؛ در این دیدگاه، قرارداد نتیجه برخورد اراده‌ها و مفاد آن حاکی از انتخاب آزادانه است. در این نگاه فردگرایانه، حاکمیتی که نماینده عموم باشد، ناگزیر پاسدار اراده اشخاص است و از خواست آنان حمایت می‌کند. پس، حمایت حقوق از انعقاد و تحقق مفاد قراردادها در حقیقت حمایت از آزادی فردی و اراده آزاد اشخاص است؛^۱ چراکه طرف عقد، آزادی خود را با آزادی دیگر (انعقاد قرارداد)، محدود کرده^۲ و بدون حمایت حقوق، دشوار است که مفاد اراده او محقق شود.^۳ بدین‌وسیله، یکی از وظایف حقوق سعی در تحقق اراده‌هایی که آزادانه خود را محدود کرده‌اند و نفی هرآنچه است که مانع این آزادی باشد.^۴ آن‌گاه، قاضی به رعایت مفاد قراردادها مأمور و ملزم بوده و حمایت از اراده آزاد، مستلزم دخالت حقوق در قراردادهاست.^۵

دیدگاه دوم، عدالت معاوضی؛ در این دیدگاه، حقوق مبتنی بر اصول عدالت و متولی آن است و باید به عدالت در دادوستد

^۱. See: Posner, Eric A. "A Contract Theory", In: Golding & Edmundson (eds.) *The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory*, Blackwell Publishing, 2005, P 143.

^۲. پولاتزاس، ن. آر، *فلسفه حقوق*، ترجمه دکتر نجادعلی الماسی، تهران: میزان، چاپ اول، ۱۳۸۶، ص ۱۵۵.

^۳. See: Black, Oliver. *Agreements: A Philosophical and Legal Study*, Cambridge University Press, 2012, P 206.

^۴. کاتوزیان، امیرناصر، *قواعد عمومی قراردادها*، جلد سوم (آثار قرارداد)، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم، ۱۳۷۶، ص ۲۴۸.

^۵. راز و فرید و اسکنلون و بارنت بر این باورند:

See: Benson, Peter. *The Theory of Contract Law*, Cambridge University Press, First Edition, 2001, P 37.

توجه داشته و جدای از خواست و قول طرفین، سود و زیان آنان را ارج نهد.^۱ در اینجا، قرارداد امر واقعی برخورد منافع طرفین آن است و اگر تعهدات محقق نشود، باید در جبران این نابرابری رخ داده کوشید.^۲ آن‌گاه الزام طرف به اجرای تعهدات قراردادی، ریشه در نتیجه معاوضه دارد و متعهدی که از آن بهره برده، باید عوض این بهره را بازگرداند.^۳ در اینجا، حقوق خصوصی به وظیفه سنتی و معمول خود (مسئولیت) عمل می‌کند.^۴

دیدگاه سوم، مصالح اجتماعی؛ در این دیدگاه، حقوق مبتنی بر اصول اخلاقی و متولی اخلاقیات اجتماعی است؛ پس، باید پاسدار ارزش‌های اخلاقی، مثل پابندی اشخاص به قول‌هایی باشد که داده‌اند و قراردادهایی که بسته‌اند.^۵ این رویکرد جدای از مهم دانستن اخلاق فردی، توجیه‌کننده ورود دولت‌ها در قرارداد، بر پایه تقدم منافع عمومی بر حقوق، منافع و آزادی‌های فردی است و مسئله نظم جزو این مهم است.^۶ حمایت از منافع جامعه اقتضا می‌کند که متعهد را مجبور به اجرای تعهدات قراردادی کنیم؛ چون، بر حقوق فرض است که حامی هنجارهای اخلاقی جامعه بوده و قول‌دهنده ناقض عقد را اجبار به اجرا و مسئول تلقی کند.^۷

دیدگاه چهارم، اقتصاد حقوق؛ در این دیدگاه، قرارداد ابزار توزیع ثروت جامعه بوده و سبب می‌شود کالا و خدمات در اختیار کسانی قرار گیرد که بیشترین ارزش را برای آن قائل‌اند^۸ که به افزایش ثروت و رفاه عمومی می‌انجامد.^۹ پس، حقوق باید ضمن تشویق مردم به انعقاد قرارداد، در جهت اجرای مفاد آن و انتظارات طرفین عقد بکوشد؛ چراکه موجب سود همگان است.^{۱۰} طرفداران نظریه تحلیل اقتصادی حقوق نیز، اراده طرفین را ابزار کارای تولید ثروت و رفاه می‌دانند و تا جایی آن را قدر می‌دارند که مخالف کارایی قراردادها نباشد.^{۱۱}

دیدگاه آخر، قانون‌گرایی؛ در این دیدگاه، الزام طرف‌های عقد نه نتیجه اراده یا سود آنان، بلکه حاصل حکم شرع است که بی‌چون و چرا باید گردن نهاد.^{۱۲} هرچند کسانی از متشرعین و فقها سعی در یافتن علت حکم کرده‌اند؛ یعنی در کنار

^۱. کرانمن بر این باور است:

Ibid, P 52.

^۲. See: Murphy, Liam. "The Practice of Promise and Contract", In: Klass, Letsas AND Saprai (eds.), *Philosophical Foundations of Contract Law*, Oxford University Press, 2019, P 162.

^۳. See: Posner, Op. Cit., P 141.

^۴. See: Weinrib, Ernest, J. *The Idea of Private Law*, Oxford University Press, 2012, P 75.

^۵. کاتوزیان، پیشین، ص ۲۴۹.

^۶. نظرات لان فولر درباره قراردادها، مبتنی بر این عقیده است:

See: Benson, Op. Cit., P 34.

^۷. برخی بر این باورند که دیدگاه ابزارگرایی اخلاقی، همان مبنای عدالت توزیعی و موافق فقه اسلامی است؛ ر. ک. لطفی، حسن، «مبنای دخالت دولت در قراردادها: عدالت توزیعی یا تصحیح؟»، *فصلنامه مطالعات حقوق عمومی*، دوره ۴۸، شماره ۳، ۱۳۹۷، ص ۵۶۴.

^۸. Willingness to Pay

^۹. See: Posner, Op. Cit.

^{۱۰}. کاتوزیان، پیشین، ص ۲۵۰.

^{۱۱}. See: Dworkin, Ronald. "Is Wealth a Value?", *Journal of Legal Studies*, Volume 9, Issue 2, 1980, P 192; Posner, Op. Cit., P 139; Murphy, Op. Cit., P 163.

^{۱۲}. شاید بتوان در شریعت اسلامی، اشاعره را در این دسته آورد که با سر سپردن به احکام شریعت، به هیچ حسن و فبجی باور نداشت، مگر موضوع حکم شارع قرار گرفته باشد (ر. ک. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، *مکتب‌های حقوقی در حقوق اسلام*، تهران: گنج دانش، چاپ سوم، ۱۳۸۲، ص ۱۰۵).

گناه بودن شکستن عهد از نظر دینی،^۱ آن را از نظر اخلاقی صحیح نمی‌دانند.^۲

جدای از تقسیمات فوق، کسانی با دید دیگر به مسئله نگرینسته و رویکردها را در سه دسته شکل‌گرا،^۳ تفسیری^۴ و هنجاری^۵ جا کرده‌اند.^۶ از منظر دیگر، می‌توان نظریات قرارداد را بر مبنای فردگرایانه یا جمع‌گرایانه استوار کرد و از جنبه دیگر، مبتنی بر اختیار‌گرایی (اراده)^۷ یا سودگرایی (رفاه)^۸ دانست. در کنار اینها، البته، نظریه قراردادهای می‌تواند مبنای مبنای گرایانه / وظیفه‌گرایانه^۹ یا نتیجه‌گرایانه^{۱۰} و به تبع آن، ابزار گرایانه^{۱۱} باشد.^{۱۲} اینها را در ادامه شرح می‌دهیم:

فردگرایان با اصلتی که برای فرد قائل‌اند، قرارداد را حاصل اراده آزاد می‌دانند و برآن‌اند که حقوق برای تکریم افراد جامعه و آزادی و استقلال آنان باید حامی مفاد عقدی باشد که با اراده آزاد و مستقل تعیین شده است.^{۱۳} اما جمع‌گرایان، که اصلت را به اجتماع می‌دهند، عقد را قوه محرکه منفعت عمومی می‌دانند و بر این عقیده‌اند که برکات اجتماعی بسیاری به بار می‌آورد.^{۱۴} به نظر آنان، انعقاد قراردادهای و اجرای تعهدات آن، چه از نظر اقتصادی و چه از منظر اخلاقیات، به سود جامعه است. آن‌گاه، مبنای «حقوق» قراردادهای، یعنی دلیل حمایت حاکمیت از قراردادهای و اجبار به اجرای التزامات عقدی، می‌تواند پاسداری از اخلاق باشد یا توجه به کارایی. پس، هدف حقوق قراردادهای می‌تواند اقتصاد باشد که در این صورت، قرارداد وسیله عدالت معاوضی یا ابزار توزیع ثروت است؛ در اولی، فرد و در دومی، نظام حقوقی مهم است.^{۱۵} ولی اگر اخلاقیات مهم باشد، جدای از موضوعیت خود اخلاق، فرد نیز اهمیت می‌یابد و حاکمیت اراده او (آزادی به معنای کانتی) مهم است.^{۱۶}

^۱ پیمان‌شکنی در دین اسلام از گناهان کبیره است و در قرآن کریم آمده است: «كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ» (آیه ۳ سوره صف)؛ «فِيمَا نَقَضَهُمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَانَهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً...» (آیه ۱۳ مائده)؛ همچنین، از آنجا که عهدشکنی با مردم، به معنای شکستن عهد الهی است، چنین آمده است: «الَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ...» و در ادامه: «... أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ» (آیه ۲۷ بقره) و نیز در ادامه همان: «... أُولَئِكَ لَهُمُ الْعَذَابُ وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ» (آیه ۲۷ رعد).

^۲ کاتوزیان، پیشین، ص ۲۵۰.

^۳ Formalist

^۴ Interpretive

^۵ Normative

^۶ Eisenberg, Melvin A. *Fundamental Principles of Contract Law*, Oxford University Press, First Edition, 2018, P 10.

^۷ Libertarianism

^۸ Utilitarianism

^۹ Deontological

^{۱۰} Consequential

^{۱۱} Instrumental

^{۱۲} بعضی نویسندگان این دیدگاه‌ها را غایت‌گرایانه (Teleological) نام داده‌اند؛ See: Benson, Op. Cit., P 49

^{۱۳} Fried, Charles. *Contract as Promise: A Theory of Contractual Obligation*, Harvard University Press, 1981, P 19.

^{۱۴} طجلو، پیشین، ص ۲۰۴.

^{۱۵} از نظر ارسطو، عدالت اجتماعی (خاص) در برابر عدالت فردی (عام) قرار می‌گیرد. عدالت عام، فضیلت شخصی و قوه است و منطبق با فهم ما از اخلاق است. اما عدالت خاص، جنبه اجتماعی دارد که شامل دو حالت عدالت اصلاحی (معاوضی / جبرانی) (Corrective Justice) و توزیعی (Distributive Justice) است؛ در اولی، که برای روابط خصوصی دو طرفه است، توازن منافع آن دو اهمیت دارد و در عدالت توزیعی، که به روابط عمومی کار دارد، انصاف توزیع‌کننده برای برقراری این توازن مهم است.

^{۱۶} See: Murphy, Op. Cit., P 155.

گذشته از این، در نظریه حقوق قراردادها،^۱ گروهی نگاه مبنا گرایانه دارند؛ یعنی آزادی مهم است؛ اما اگر نتیجه‌گرایانه بنگریم، بهبود وضع اجتماع مهم است و اگر ابزار گرایانه بیندیشیم، قرارداد وسیله رسیدن افراد به ترجیحات شخصی یا اهداف اجتماعی است.^۲ آن‌گاه، ابزاری برای حمایت از منافع اشخاص است و اشخاص نیز عقد را وسیله رسیدن به مطامع خود می‌سازند و پیرو آن، پیشرفت فردی موجب پیشرفت اجتماعی است.^۳ پس، حاکمیت باید از قرارداد حمایت کند.^۴ همچنین، هرچه وفای به عهد بیشتر باشد، به سود رعایت اصول اخلاق بوده و نیز قرارداد ابزار ایجاد ثروت و رفاه است. سرانجام، اگر مبنای حقوق قراردادها رعایت احکام شریعت باشد، آن‌گاه به احکام اصالت داده‌ایم و نگاه تحقق حقوقی به موضوع داشته‌ایم و از آنجا که تبعیت از شارع مهم است، نیازمند اعتماد به شارع و قانون‌گذار، بیش از متخصصین است تا مسائل اجتماعی و فردی را حل کند.

چنان‌که مشاهده می‌شود، حقوق قراردادهایی که بر پایه این نظریات شکل می‌گیرد، راهی جدا در پیش دارد: ممکن است برای حمایت از خواست یا سود فردی باشد؛ می‌تواند برای حمایت از اخلاقیات یا مصالح اجتماعی باشد یا در جهت حمایت از اصول شریعت آمده باشد. البته، این ارزش‌ها هر یک با دیگری رابطه دارد؛ مثلاً احترام و تضمین حقوق و آزادی اشخاص یا رعایت و تضمین عدالت معوضی، از سویی ارزش اخلاقی دارد^۵ و از سوی دیگر، از لوازم بازار آزاد (کارایی) است. همچنین قواعد شرعی گاهی متضمن آزادی و عدالت و اخلاق است. از این رو، پذیرفتن یک ارزش به معنای گذشتن از ارزش‌های دیگر نیست. ممنوعیت و محدودیت‌های موجود در احکام قراردادی نیز مبتنی بر همین ارزش‌هاست؛ مثل منع فریب یا سوءاستفاده از قدرت چانه‌زنی یا نفی زیان به جامعه یا دیگران با انعقاد قرارداد.

۱.۱. انتخاب مسیر

تاکنون آنچه مبهم مانده، اولویت یکی از این مبانی است؛ حقوق در هر مورد باید تصمیم بگیرد که در تفسیر و اجرای قراردادها کدام را بیشتر ارج نهد! این تصمیم وابسته به رویکردهای کلان نظام حقوقی است؛ اینکه مبنای حقوق و ارزش مدنظر نظام حقوقی چیست؟ آن‌گاه می‌توان اثر این دیدگاه‌ها را در مراحل گوناگون انعقاد و اجرای قرارداد دید^۶ و با آن حقوق قراردادها را یافت یا ساخت.^۷

نظریه‌های حقوق قرارداد، که مبتنی بر آزادی قراردادی و استقلال طرفین عقد باشد، با انتقادات زیادی روبه‌روست؛ برخی از نظر فنی بر آن‌اند که ریشه این رویکرد در انتخاب بشری^۸ است^۹ و پذیرش این اصل مثل حمایت از رفتار دو قمارباز

^۱. See: Black, Op. Cit., P 90.

^۲. Cooter, Robert & Thomas Ulen, *Law & Economics*, Pearson, Sixth Edition, 2012, P 295.

^۳. ر. ک. کیشینی، نائل، *قصه کوتاه اقتصاد*، ترجمه عبدالله رجبی، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۴۰۴، ص ۵۱.

^۴. ر. ک. کریمی، عباس و سلمان علی‌پور قوشچی، «تاسازگاری مفهوم تعادل قراردادی با نظریه سنتی یا لیبرال حقوق قراردادها»، *فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی*، دوره ۵۱، شماره ۱، ۱۴۰۰، ص ۱۰۱.

^۵. بسیاری از اندیشمندان حقوقی باور دارند که حاکمیت اراده عین عدالت است (ر. ک. کریمی و علی‌پور قوشچی، پیشین، ص ۹۹).

^۶. ر. ک. امینی، منصور و علی صدیقی، «قراردادهای اجباری»، *فصلنامه تحقیقات حقوقی*، دوره ۱۴، شماره ۵۵، ۱۳۹۰، ص ۲۰۶.

^۷. بحثی در نزاع حقوق طبیعی و تحقق که حقوق یافتنی است یا ساختنی!

^۸. Human Choice

^۹. Benson, Op. Cit., P 50.

حرفه‌ای است.^۱ از این رو، نمی‌تواند کاملاً بی‌انگرم همه ابعاد حقوق قراردادهای باشد؛ چراکه مطالبی در محتوای عقد در بر ندارد و تنها به شکل آن کار دارد.^۲ در حالی که حقوق گاه محدودیت‌هایی را برای انعقاد و اجرای قرارداد و اراده آزاد طرفین برقرار ساخته‌است. همچنین، از منظر مخالفت آن با اجتماع و تعارض با عدالت و انصاف مشکل دارد.^۳ چراکه آزادی اراده یا آزادی قراردادی در عمل همیشه نیست؛ چه به تعبیر کانت، از نظر ایجابی، استقلال در تعیین قانون برای رفتار خود باشد^۴ یا از نظر سلبی، استقلال اراده در برابر نیازهای فردی و اجتماعی باشد. بدین توضیح که آزادی در هنگام اجبار و اگرچه و حتی اضطرار مفقود است؛ حتی می‌توان گفت که در حین جهل به موضوع و مفاد عقد نیز حاضر نیست؛ در حالی که در فرض اضطرار و برخی جهل‌ها، قرارداد صحیح و لازم‌الاجراست و در سایر موارد، فقط غیر نافذ و گاهی باطل است.^۵ پس، این رویکرد شاید نتواند به‌درستی نظریه حقوق قراردادهای را توضیح دهد.^۶

اگر رعایت اخلاقیات را دلیل دخالت حاکمیت در قراردادهای بدانیم، مشکل آن است که اخلاق امر درونی است و با نیت انسان سروکار دارد؛ رفتار خوب بایستی از روی طیب نفس باشد تا اخلاقی باشد.^۷ در نتیجه، معارض اجبار و الزام به مفاد قرارداد است. پس، اجرای اجباری تعهدات اساساً با اخلاقیات ارتباطی ندارد.^۸ روی هم، در زندگی اجتماعی، وفای به عهد از مناظر دیگر نیز مهم است؛ چون لازمه بقای اجتماع است؛ اما دستورهای اخلاقی لزوماً چنین نیست.^۹ هرگاه قرارداد را وسیله توزیع ثروت بدانیم، دخالت دولت، از آنجا که اراده اشخاص را محدود می‌کند، از منظر اقتصادی محکوم است.^{۱۰} پس، دولت نباید در قراردادهای و احکام آن موضع داشته‌باشد؛ مگر امر مهم‌تری باشد و قرارداد سبب توزیع مجدد ثروت بشود^{۱۱} و اشخاص را در وضع بهتر قرار دهد.^{۱۲} بنابراین، دخالت گهگاه دولت از آنجا مناسب است که یکی از وظایف او ایجاد ثروت و رفاه در جامعه است.

با این همه، از آنجا که وظیفه حقوق پاسداری از عدالت است، بنیاد کردن حقوق قرارداد بر عدالت معاوضی پسندیده‌تر

۱. شهابی، مهدی و مریم جلالی، «نقد نظریه سنتی یا لیبرال قرارداد با تأکید بر رویکرد انتقادی روبرتو آنگر»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۶، شماره ۲، ۱۳۹۵، ص ۲۵۹.

۲. Craswell, Richard. "Contract Law, Default Rules, and the Philosophy of Promising", *Michigan Law Review*, Volume 88, 1989, P 395.

۳. ر. ک. همان، صص ۲۵۲ و بعد.

۴. ر. ک. سندل، مایکل، *عدالت: کار درست کدام است؟*، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز، چاپ ششم، ۱۴۰۰، صص ۱۰۸ و ۱۲۲.

۵. ر. ک. کاتوزیان، امیرناصر، *قواعد عمومی قراردادها*، جلد دوم (انعقاد و اعتبار قرارداد؛ ضمانت اجرای شرایط اساسی معامله؛ نظریه بطلان و عدم نفوذ)، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۹، ص ۲۹۷.

۶. ر. ک. منتقدان حاکمیت اراده فردی در قرارداد، مثل مکاتب تاریخی، واقع‌گرایی و انتقادی حقوق، در شهابی و جلالی، پیشین، ص ۲۴۶ و نیز برای چنین تفسیری از شریعت اسلامی، ر. ک. لطفی، پیشین، ص ۵۵۸.

۷. التزام چگونه تبدیل به الزام می‌شود؟

See Black, p. 206.

۸. ر. ک. سندل، پیشین، ص ۱۱۶.

۹. آن‌گاه، باید پاسخ داد که آیا نیازهای اجتماعی انسان سبب احساس طبیعی و اخلاقی وفای به عهد است؟ اگر پاسخ مثبت باشد، از نظر مبنایی تفاوتی بین آن دو نیست.

۱۰. ر. ک. لطفی، پیشین، ص ۵۵۱.

۱۱. ر. ک. نظریات کینز و فریدمن و طرفداران دخالت دولت در اقتصاد آزاد موجود در کیشینی، پیشین، صص ۲۱۷ و ۲۳۳؛ همچنین، طجلو، پیشین، ص ۲۰۸ و نیز ر. ک. لطفی، حسن، «کارآیی اقتصادی و دخالت دولت در قراردادهای»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، دوره ۲۳، شماره ۸۱، ۱۳۹۷، صص ۱۳۹-۱۶۶، ص ۱۵۱.

۱۲. Cooter & Ulen, P 283.

است.^۱ هرچند با اعتقاد به حمایت حقوق از منافع طرف عقد، بعضی ایرادات وارد بر آزادی اراده به‌نحو دیگر بر این نظر هم وارد است. به‌هرروی، از نظر منطقی بهترین مبناست. منتها مشکل اصلی علایق انتظاری طرفین است؛ یعنی خلاف منفعت طرف قرارداد که ناشی از استرداد آنچه داده و نیز منفعت ناشی از اعتماد به‌طرف مقابل، منفعت مبتنی بر انتظارات او در اجرای تعهدات، نیازمند مبنای مستقل است.^۲ آن‌گاه باید جایی را برای حاکمیت اراده باز کرد؛ موضعی که حقوق کنونی ایران اتخاذ کرده است.^۳

سرانجام، درباره فصل‌الخطاب دانستن احکام مستنبط فقها از شریعت، باید گفت که اینها شاید مناسب حل مسائل امروز حقوق ایران نباشد. چراکه درباره بسیاری از مسائل حادث قراردادهای، مثل دخالت برای حمایت از طرف ضعیف، شامل مصرف‌کننده و کارگر و... نیازمند اجتهادی است که تاکنون صورت نگرفته و البته کاری بس طاقت‌فرساست. پس، همچنان با ملاحظه احکام موجود، راه‌ها و مبنای فکری ناشی از تجربه بشری را باید سنجید.

۱.۲. موضع حقوق ایران

چرایی حقوق قراردادها در ایران را باید در حکم مقرر در ماده ۱۰ ق. م. یافت.^۴ این حکم، مهم‌ترین و مشهورترین حکم قانونی است که جواز ورود دادگاه به روابط قراردادی را صادر کرده و حتی قاضی را به پذیرش محصول اراده طرفین، به‌صورت امر حکمی ملزم کرده است. بنابراین، برای پاسخ به پرسش‌های این نوشته در حقوق ایران، باید از این حکم آغاز کنیم؛ حکمی که برگرفته از تفکر بلند و تاریخی حقوق‌دانان و حتی فیلسوفان درباره قرارداد است که در طول تاریخ حقوق غرب، به چرایی «حقوق قراردادها» و فلسفه آن پرداخته‌اند.

۲. معنای حکم مقرر در ماده ۱۰ قانون مدنی

در بادی نظر، هر قرارداد که جزو عقود معین موجود در قانون مدنی نباشد، ذیل این حکم قرار می‌گیرد و ناظر به رهایی از سنت توقیفی عناوین عقود و اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادهاست.^۵ اما باید این ادعا را کنار نهاد؛ چراکه به‌معنای تقدم مفهوم بر منطوق آن خواهد بود. درحالی‌که هدف، جایگاه و معنای این حکم شامل دو چیز است: الف) هر عقدی (اعم از معین و غیر آن) برای دادگاه قابل استناد بوده و برای طرفین معتبر است؛ ب) پس، طرفین می‌توانند به هر توافقی که بخواهند دست یابند.

۲.۱. منطوق حکم قانون

درباره اصل آزادی قراردادها، به‌معنای رهایی از قیود عقود معین و انعقاد قرارداد، بدون توجه به قالب‌های معین قانونی، جدای از اصل بنیادین و طبیعی حاکمیت اراده، احکام قانونی گوناگونی هست: در تاریخ حقوق ایران، این مهم بر دوش

۱. ر. ک. لطفی، «دخالت دولت در قراردادها: عدالت توزیعی یا تصحیحی؟»، پیشین، ص ۵۵۴.

۲. Weinrib, Op. Cit., P 139; Benson, Op. Cit., P 109.

۳. نزاع بین حاکمیت اراده یا منافع طرفین، برگرفته از همان نزاع معروف در تاریخ فکر بشر است که آزادی مهم‌تر است یا برابری!

۴. «قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد کرده‌اند در صورتی که مخالف صریح قانون نباشد نافذ است».

۵. ر. ک. شهیدی، مهدی، **حقوق مدنی**، جلد اول (تشکیل قراردادها)، تهران: مجد، چاپ اول، ۱۳۸۲، ص ۱۸۶؛ شیروی، عبدالحسین، **حقوق قراردادها (انقاده، آثار و انحلال)**، تهران: سمت، چاپ اول، ۱۳۹۶، ص ۳۳؛ آهنگران، محمدرسول و مهدی سعیدی، «بازخوانی مبانی مشروعیت قراردادهای نامعین با رویکردی تطبیقی در حقوق اسلامی»، **دو فصلنامه دانش حقوق مدنی**، دوره ۵، شماره ۲، ۱۳۹۵، ص ۲.

عقد صلح بوده تا تغییر برخی محتوای عقود معین توجیه شود.^۱ از این رو، با نظر به ظاهر الفاظ موجود در ماده ۱۰ ق. م.، باید گفت که خطاب به قاضی است تا او محصول اراده را همانند قانون بداند و در دعوی مطروحه، از منابع حقوق بشناسد؛ چه توافق طرفین در قالب عقد معین (قانونی و عرفی) قرار گیرد یا خیر. آنگاه، جدای از تفاوت حاکمیت اراده و آزادی قراردادی،^۲ منظور از ماده ۱۰ ق. م. آن است که «عقود خصوصی، همانند خود قانون، لازم‌الاجرا و معتبر است»؛ چنان‌که حکم قانونی خارجی، که الگوی این حکم بوده، حامل چنین معنایی است.^۳

جایگاه حکم، در ابتدای قانون (مقدمه قانون مدنی، نه در بخش قراردادها) نیز حکایت از این دارد که قانون‌گذار خواسته به این حکم ویژگی مقدماتی و کلی و شکلی (مفهوم قانون) بدهد؛ نه اینکه آن را جزو حقوق ماهوی قراردادها بشناسد. از آنجا که همه مباحث قانونی قبل از این حکم اختصاص به کلیات قانون‌گذاری دارد، نمی‌توان بدان معنای دیگر داد؛ همچنان‌که ماده ۹ از معاهده و ارزش برابر آن با قانون گفته‌است.

۲.۲. دلالت التزامی حکم قانون

اگر قائل به آزادی عمل باشیم، حاکمیت اراده نتیجه آن است. پس، باید این مسئله بنیادین را حل کرد که آیا قرارداد در خلأ و خارج از نظام حقوقی و با اراده تنهای طرفین امکان‌پذیر است یا اینکه تنها حکم قانون‌گذار انعقاد عقد را مجاز و اراده را مؤثر می‌کند؟

این نزاع ریشه در بحث حقوق‌دانان طبیعی و تحقیقی دارد: طرف‌داران اولی، حقوق را محتوای وجدان و سرشت انسان می‌دانند که در همه زمان‌ها و مکان‌ها حاضر است؛^۴ پس وظیفه قانون‌گذار فقط شناسایی این حقوق است و غیر از آن لازم‌الاجرا نیست. این حقوق برتر، قدرت انعقاد عقد اعطا می‌کند و طرفین را به پاییدن عهد خود ملزم می‌کند. در مقابل، از نظر باورمندان به دومی، عمل حقوقی اعتبار ندارد، مگر قانون بدان اعتبار ببخشد.^۵ پس، قرارداد نمی‌تواند اعتبار خود را از اراده افراد بگیرد.

درباره اصل آزادی قراردادها، مقرر قانونی خاصی نیست که بدان تصریح کرده باشد؛ اما از رویه قضائی و عرف تجاری برداشت می‌شود؛ دادگاه‌ها قرارداد بازرگانان را که در قالب عقود معین قانون مدنی نباشند، معتبر می‌دانند. پس، حاکمیت اراده در حقوق ایران هست؛ آن‌گاه، به معنای آزادی در انعقاد (یا خودداری از انعقاد) عقد، برگزیدن طرف قرارداد انتخاب نوع قرارداد و تعیین مفاد قرارداد است^۶ که گاه با استثناهایی روبه‌روست.^۷ پس، اشخاص خصوصی می‌توانند از میان عقود معین، عقدی را برگزینند؛ چه در قالب عقد معین قانون مدنی، عقد معین سایر قوانین عادی، مثل بیمه (تعیین قانونی) یا

۱. ر. ک. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، *مجموعه محتسی قانون مدنی*، تهران: گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۸۲، ص ۱۰؛ دادرزی، سید مهدی و محمد بافهم، «حیله و تقلب نسبت به قانون از طریق عقد صلح»، *فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی*، دوره ۴۹، شماره ۳، ۱۳۹۸، ص ۴۵۴.

۲. کاتوزیان، *محدودیت‌های آزادی قراردادی بر مبنای حمایت از مصرف‌کننده*، پیشین، ص ۳۲۸؛ فرهان‌فر، فاطمه و جلیل قنواتی، «اصول اساسی حقوق قراردادها در نظام حقوقی کامن‌لا (با تأکید بر حقوق انگلیس و آمریکا)»، *فصلنامه تحقیقات حقوقی*، دوره ۲۸، شماره ۲، ۱۴۰۲، ص ۱۶۱.

۳. کاتوزیان، امیرناصر، *قواعد عمومی قراردادها*، جلد اول (مفهوم عقد، اعتبار و انعقاد قرارداد)، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ سوم، ۱۳۷۶، ص ۱۸۸.

۴. Tebbit, Mark. *Philosophy of Law: An Introduction*, Routledge, Third Edition, 2017, P 13.

۵. Ibid, P 26.

۶. کاتوزیان، پیشین، صص ۱۴۶ و بعد.

۷. همان، صص ۱۴۸ و بعد.

عقد معین عرفی (تعین عرفی) باشد؛ مثل تأمین مالی پروژه.^۱ در فقه نیز با ادله مختلف نقلی و عقلی و عرفی می‌توان قائل به این نظر بود.^۲

با این‌همه، ناگزیر بیشتر عقود در قالب تجارب سنتی بشر (عقود معین) قرار می‌گیرد؛ مگر جست‌وجو کنیم و استثنائاً عنوانی را به‌دلایل بس نادر در حقوق (قانون و شرع و عرف) نیابیم. طرف‌های عقد می‌توانند به‌عنوان عقد معین کاری نداشته و تنها نیازهای خود را ذکر کنند؛ توصیف رابطه و ساختن قالب مناسب، کار حقوق‌دان و قاضی است.^۳ پس، آنچه روا نیست، بدون دلیل متقن، حکم مقرر در ماده ۱۰ قانون مدنی را قالبی برای عقود نامعین قرار دهیم^۴ و گاه و بی‌گاه، بدون جست‌وجوی کافی در عقود معین، مصادیق قرارداد موضوع بحث را از این دایره درآوریم. با این‌همه، موانع قانونی اراده آزاد نیز مهم است؛ ادامه ماده ۱۰ ق. م.، درباره عدم مخالفت عقود با صراحت قانون و ناظر به مواردی مثل حکم مقرر در ماده ۹۷۵ درباره مخالفت با نظم عمومی و اخلاق حسنه است.^۵

۳. علت و ضرورت حکم ماده ۱۰ درباره قراردادها

با نظر به مطالب بالا، وجود حکم قانونی در عرصه قراردادها فاقد منطبق است، مگر در موارد خاص؛^۶ چراکه الفاظ قانون توان اداره روابط انسانی را ندارد؛ این ناتوانی هم به اصل و مفهوم قانون برمی‌گردد و هم به نقص‌هایی که در فرایند قانون‌گذاری و تفسیر آن هست.

با این‌همه، حکم مقرر در ماده ۱۰ ق. م.، نوعی قاعده شکلی خطاب به دادگاه است که تکلیف قاضی را روشن می‌کند و اگر جایی روا باشد که قانون‌گذار بر امور قراردادی ملت دست آویزد، همین‌جاست. پس، به‌دلیل بنیادین بودن حکم و تعیین رویکرد نظام حقوقی، وجود چنین حکمی در هر نظام حقوقی لازم است؛ و گرنه دادگاه‌ها از کجا بدانند که باید به اختلافات قراردادی رسیدگی کنند و در مواردی از ابزارهای اجباری بهره‌جویند. آن‌گاه، اصل نبود صلاحیت برای مأموران رسمی دولت، از جمله قضات، در ورود به روابط خصوصی، وجود متنی را توجیه می‌کند که میثاق جامعه باشد و بتواند رویه واحدی را ایجاد کند و سرپیچی از آن واجد مجازات باشد.

۳.۱. ارتباط حکم مقرر در ماده ۱۰ با احکام دیگر قانون مدنی

در بدو امر و با نظر به تفسیر ماده ۱۰ ق. م.، ممکن است این حکم را با ماده ۲۱۹ درباره الزام‌آوری عقد،^۷ متفاوت ندانیم. اما این‌طور نیست: فارغ از محتوای دو حکم، طرف خطاب هر یک متفاوت است: ماده ۱۰ مستقیماً دادگاه را طرف قرار می‌دهد؛ اما ماده ۲۱۹ به‌طرف عقد نظر دارد؛ هرچند دادگاه نیز غیرمستقیم در نظر است. آن‌گاه ماده ۱۰ تکمله‌ای بر

^۱ Project Finance

^۲ ر. ک. آهنگران و سعیدی، پیشین، ص ۱۳.

^۳ ر. ک. شهیدی، پیشین، ص ۱۸۴.

^۴ برای نظر مخالف، ر. ک. همان، صص ۴۱ و ۸۰ و ۱۸۵.

^۵ ر. ک. کانونیان، پیشین، ص ۱۴۷.

^۶ ر. ک. رجبی، عبدالله، «قانون مدنی نمود پرگویی»، مجموعه مقالات یادنامه سید محمد فاطمی قمی، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۴۰۰، ص ۴۱۸.

^۷ این اصل متفاوت از اصل لزوم است (ر. ک. جعفری لنگرودی، پیشین، صص ۱۸۹-۱۹۰) و اصل لزوم برای آن بوده که هرگاه شک کردیم عقدی را می‌توان به حالت قبل برگردانیم یا خیر، اصل بر عدم آن است.

ماده ۲۱۹ قانون مدنی است.^۱ در حقیقت، از آنجا که می‌توان از اصل آزادی قراردادهای، اصل حاکمیت اراده در روابط طرفین را استخراج کرد، طرف‌های قرارداد به قرارداد ملزم‌اند و نمی‌توانند از اجرای آن سرپیچی کنند (ماده ۲۱۹ قانون مدنی) و دادگاه هم باید در کنار قوانین امری، مفاد اراده طرفین عقد را بر آنان بار کند (ماده ۱۰ ق. م.). ماده ۲۲۳ ق. م. نیز با بیان اصل صحت عقد، چنین معنایی را حمل می‌کند.

۳.۲. رویکرد احکام خاص حقوقی

در میان احکام خاص حقوق قراردادهای، درباره مواضع چهارگانه که می‌تواند مبنای ماده ۱۰ ق. م. باشد آشفتگی‌های بسیاری هست؛ اما در تاریخ حقوق و در فقه، این نزاع در میان پیشینیان این سرزمین نیز سابقه دارد.^۲ بنابراین، می‌توان تا حدی سنخ بعضی از احکام موجود در قوانین کنونی، مطابق دوره زمانی انعقاد تا خاتمه عقد را تشخیص داد: در هنگام انعقاد عقد، الزام اشخاص به انعقاد قرارداد، در فروض بسیاری حکایت از رعایت عدالت معاوضی می‌کند؛ مثل ارائه‌دهندگان خدمات یا موجران^۳ یا کارفرمایان و نیز قراردادهای بیمه اجباری^۴ و الزام تجار در زمانی که باعث اخلال در رقابت شود؛ مثل احتکار و... (ر. ک. م. ۴۵ ق. اجرای سیاست‌های اصل ۴۴ ق. ا.). همچنین، تعیین میزان بها یا عوض یا قیمت قرارداد، از مواردی است که باید درباره آن بحث کرد: نخست، حاکمیت کامل اراده طرفین یا حمایت از سازوکار توافق درباره قیمت؛ یعنی هرچه طرفین در قرارداد بگنجانند، از جمله قیمتی که بعد از مذاکره حاکم می‌شود، باید اجرا شود (الزام به وفای به عهد). از نظر سنتی، این اصل حاکم بر قراردادهاست؛ اما باید به موارد دیگر نیز توجه داشت: دوم، تقابل واقعیت و منافع دو طرف عقد؛ آنگاه حقوق با چشم‌پوشی از اراده طرفین، امر به تعادل و توازن قرارداد می‌کند، که دو صورت دارد:

الف) بهای واقعی و منصفانه کالا یا خدمت (عدالت معاوضی)؛ آن‌گاه، قیمت قرارداد متشکل از هزینه کالا و خدمت برای ارائه‌دهنده آن در کنار سود منصفانه است. معمولاً در قراردادهایی که حقوق دنبال حمایت از طرف عقد باشد، از جمله در قراردادهای منتج به تأمین ضروریات یا مصرف‌کننده و... این قاعده حاکم است.^۵

ب) سازوکار عرضه و تقاضا؛ یعنی، بهای کالا و خدمت، بر اساس میزان عرضه آن از سوی ارائه‌دهندگان و تقاضای مشتریان تعیین می‌شود؛ هرچه عرضه بیشتر و تقاضا کمتر باشد، قیمت نیز کاهش می‌یابد و در فرض خلاف، بر قیمت آن کالا یا خدمت افزوده می‌شود. در اینجا، قیمت قرارداد ممکن است کمتر یا بیشتر از هزینه‌ها یا رضایت طرفین قرارداد باشد.^۶ این سازوکار منتج به حمایت از کارایی جهت خیر عمومی است و بیشتر در قراردادهای بورسی و نیز در عقود حاکم است که بین تجار منعقد می‌شود.

^۱ برخی استادان حقوق نیز چنین باوری دارند و بر آن‌اند که این حکم از ماده ۱۱۳۴ ق. م. ف. اخذ شده است (همان).

^۲ ر. ک. کاتوزیان، امیرناصر، **قواعد عمومی قراردادها**، جلد پنجم (انحلال قرارداد - اختیارات)، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم، ۱۳۷۶، ص ۱۴۷.

^۳ کاتوزیان، **محدودیت‌های آزادی قراردادی بر مبنای حمایت از مصرف‌کننده**، پیشین، ص ۳۳۰.

^۴ امینی و صدقاتی، صص ۲۰۴ و ۲۰۸.

^۵ طجلو، پیشین، ص ۲۰۶ و سلطان‌احمدی، پیشین، ص ۱۰۰.

^۶ ر. ک. کیشیتینی، پیشین، ص ۹۰.

گاهی تعادل قرارداد در حین اجرای عقد به هم می‌خورد؛ برای نمونه، تعذر^۱ یا تعسر^۲ در اجرای قرارداد منتج به انفساخ، فسخ یا تعدیل قرارداد می‌شود. آن‌گاه، مبنای تعدیل امور شخصی، مثل مراجعه به اراده مشترک طرفین در حین عقد یا امور عینی، مثل مراجعه به قواعد انصاف و حسن‌نیت است.^۳ پس، تعدیل‌های قانونی و به‌ویژه قضائی، در راستای رعایت عدالت معاوضی بوده و تعدیل‌های قراردادی منشأ در اراده دارد. باین‌حال، گاه رویه قضائی به‌گونه‌ای است که گاه مفاد اراده را در نفی تعدیل نادیده می‌گیرد؛ در اینجا، عدالت معاوضی برای حقوق مهم است.^۴

در باب نقض قرارداد نیز، هرگاه نگاه اخلاقی و وظیفه‌گرایانه به قرارداد داشته‌باشیم، نمی‌توان نقض را بر تافت؛ مگر خارج از اراده متعهد باشد. مثل دخالت حاکمیت یا قوه قاهره که در این فروض نیز باید تلاش لازم جهت اجرای تعهد صورت گیرد و با رفع مانع، همچنان تعهدات مجراست. اما اگر نگاه نتیجه‌گرایانه حاکم باشد، نقض ارادی قرارداد را با استناد به خیر عمومی (ایجاد ثروت) می‌توان پذیرفت؛ مثل نظریه نقض کارآمد.^۵ در اینجا نیز قانون‌گذار با اعطای اختیار به قاضی، نقض را نادرست تلقی نمی‌کند.

در زمینه خاتمه عقد، خيارات قانونی را حاصل حمایت از اراده ضمنی طرفین (میرزای نایینی) یا حاصل به هم خوردن تعادل قراردادی (ضرر) و اعمال قاعده لا ضرر (شیخ انصاری) می‌دانند.^۶ اما باید بین خيارات تفاوت گذاشت؛ خیار غبن مبتنی بر رعایت عدالت معاوضی بوده و سود طرفین اهمیت اساسی دارد؛ هر چند که در فرض جهل طرف به قیمت حاکم است.^۷ همچنین است خیار تعذر تسلیم یا خیار تفلیس و حتی خیار تأخیر ثمن. در برابر، خیار شرط و تخلف از شرط و رؤیت و تخلف از وصف و تبعض صفقه، کاملاً تابع توافق اراده‌هاست. اما خیار عیب از خيارات است که راه میانه را برگزیده و سعی کرده است از هر یک بهره‌ای ببرد؛ چراکه معیوب بودن مبیع (ضرر) نسبت به آنچه توافق شده (اراده) سنجیده می‌شود، نه هر کالای سالمی؛ چنان‌که اگر مشتری کالای دست دوم بخرد، برخی عیوب آن را پذیرفته‌است. در باب خاتمه عقد به طرق دیگر، از جمله، ماده ۲۵۲ ق. م. ضرر را حاکم بر اراده دانسته و به اصیل اجازه به هم زدن معامله فضولی را، در فرض تأخیر ضرری، می‌دهد^۸ و این تقدیم قواعد اقتصاد بر حقوق است. پس، دلایل بسیاری هست که اهمیت عدالت معاوضی در خاتمه عقد روشن است؛ اما اینکه بخواهیم آن را مقدم بر حاکمیت اراده بدانیم، تردید هست. در حقیقت، در بسیاری از موارد که تعادل قرارداد بهم می‌خورد، باز شرط خاتمه عقد دو چیز است که پیوند وثیقی با اراده دارد: یکی، جهل طرف و دیگری خاتمه عقد با اراده اوست.

همچنین، مقررات قانونی، مثل انفساخ عقد در صورت تلف مبیع قبل از قبض، سعی در برقراری تعادل میان عوضین می‌کند. در معاملات حمایتی، مثل معاملات تجار با مصرف‌کننده، باز تعدیل در فرض اسقاط حق مصرف‌کننده برای قانون‌گذار مهم است؛ مثلاً مصرف‌کنندگان در فضای مجازی همچنان دارای حق بازپس دادن کالا هستند (ر. ک. ماده ۳۷ ق. تجارت الکترونیکی). چراکه ممکن است رضایت طرف‌های قرارداد از سر ناآگاهی باشد یا از سر ناچاری. بنابراین، گاهی قانون‌گذار این بنیادها را در نظر می‌گیرد و در قرارداد شروط گریزناپذیری می‌گذارد یا در نوع قرارداد از مصرف‌کننده

۱. Force Majeure

۲. Hardship

۳. ر. ک. کاتوزیان، امیرناصر، *قواعد عمومی قراردادها*، جلد سوم، پیشین، صص ۱۰۳ و بعد.

۴. برای نظر مخالف، ر. ک. کریمی و علی‌پور قوشچی، پیشین، ص ۱۰۸.

۵. ر. ک. محمدی، سام و حسام کدیور، «نقض کارآمد قرارداد در حقوق ایران»، *حقوق خصوصی*، دوره ۱۳، شماره ۲، ۱۳۹۵، ص ۲۹۳.

۶. ر. ک. کاتوزیان، *قواعد عمومی قراردادها*، جلد پنجم، پیشین، صص ۲۳۳ و بعد.

۷. ر. ک. کریمی و علی‌پور قوشچی، پیشین، ص ۱۰۵؛ ایشان قائل‌اند که اساساً نیاز به مبنای عدالت معاوضی نیست.

۸. ر. ک. کاتوزیان، *قواعد عمومی قراردادها*، جلد دوم، ص ۱۴۳.

و کارگر حمایت می‌کند. پس، اصل بر عدالت معاوضی است؛ مگر اینکه این توازن با اراده به هم بخورد؛ در آن صورت، اراده مقدم است. منتها، اراده می‌بایست سالم باشد و نیز تحت اکراه، اضطرار، جهل و... نباشد.

خلاصه اینکه، در فرض تراحم عدالت معاوضی با اراده در قرارداد، اساساً اراده حاکم است؛ مگر بی‌عدالتی فاحش باشد و نشان دهد که اراده تحت تأثیر قرار گرفته است. آنگاه حقوق به طرف مقابل حق فسخ می‌دهد. شاید فرضی را بتوان آورد که حتی اگر اراده آگاه باشد، باز می‌توان به عقد خاتمه داد^۱ یا وقتی که عقد بی‌معنا شده باشد (تعذر تسلیم). آن‌گاه قطعاً عدالت حاکم است؛ مگر اینکه قالب را به صورت هبه و... درآورند. پس، سایه اراده همچنان بر سر قرارداد هست. غبن فاحش را به دلیل نقص اراده (جهل) پذیرفته‌اند و به طرف اختیار فسخ داده شده است؛ همچنین، اگر غبن فاحش و تعذر تسلیم باشد، باز اراده ملاک است و اختیار فسخ می‌آورد؛ در تعذر تسلیم گاهی بطلان هست. نتیجه اینکه، به نظر می‌رسد که اراده در اولویت حقوق ایران است.

منتها، اگر اراده مهم است، چرا هرگاه قراردادی قبل از اجرای تعهدات، خاتمه یابد، طرف مقابل باید کل عوض را بازگرداند یا در صورتی که موضوع عقد تلف شود، ملزم به پرداخت عوض نیست؟ حتی می‌توان پیش‌تر رفت و گفت: قانون‌گذار با اشاره به توافقات ضمنی و فرضی در بازار، که خلاف احکام رقابت باشد، مفهوم این‌گونه توافقی را پذیرفته، که گاه حتی بدون آگاهی و اراده طرف و تنها همراه نفع شخصی دو یا چند بنگاه است.^۲ بنابراین، مصداق قرارداد بدون اراده پذیرفته شده و تابع احکام قراردادهاست.

ضمان معاوضی یکی از مصادیق قاعده تأثیر امور موضوعی بر احکام است؛ اما چون توجه حقوق دانان سنتی را جلب نکرده است، سعی کرده‌اند آن را در قالب استثنا توجیه کنند. یعنی، از طرفی قانون‌گذار مشروعیت عقود را منوط به وجود برابری عرفی کرده و از طرف دیگر، طرفین عقد برای تحصیل عوض یا معوض اقدام به قرارداد می‌کنند؛ هرگاه حادثه‌ای سبب شود که این تعادل از بین برود، قاعده کلی عدالت قراردادی و نیز اراده طرفین حاکم است. از این رو، با تلف مبیع قبل از تسلیم آن، عقد متأثر می‌شود. این انفساخ به شرطی است که از ابتدا طرفین از این تلف خبر نداشته باشند که آن‌گاه عقد از ابتدا باطل است.

بر این اساس، گاه نیازمند شناسایی دخالت حاکمیت هستیم. آن‌گاه شاید بتوان با قاعده لا ضرر دخالت حاکم را در اعمال قیمت منصفانه توجیه کرد.^۳ در حقیقت، حاکمیت اراده حکم اولیه و ضرری است که با حکم به قیمت منصفانه تعدیل می‌شود و این تنها در مواقع اضطراری رو است.

در حقوق، البته مسائل مهم‌تر از اراده طرفین و حتی رعایت عدالت معاوضی هم هست؛ برای نمونه، قانون‌گذار هیچ‌گاه اجازه نمی‌دهد که شخصیت طرفین موضوع معامله قرار گیرد؛ مگر به صورت محدود (ر. ک. م. ۹۵۹ و ۹۶۰ ق. م.).^۴ در اینجا، کرامت انسانی مهم است یا روا نمی‌دارد که نظم بازار به هم ریخته شود (ر. ک. ق. اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴). در اینجا، کارایی قراردادها مهم است.^۵

^۱ غبن فاحش در روبه قضایی اینگونه است.

^۲ غفاری فارسانی، بهنام، *حقوق رقابت و ضمانت‌اجراهای مدنی آن*، تهران: میزان، چاپ اول، ۱۳۹۳، ص ۳۳۶.

^۳ ر. ک. رجیبی، عبدالله، «جایگاه احکام رقابت در حقوق ایران»، در: جعفری، امین (به کوشش)، *ارمغان عمر: مجموعه مقالات در نکوداشت استاد دکتر محمود عرفانی*، تهران: جنگل، ۱۳۹۹، ص ۷۳.

^۴ باریکلو، علیرضا، *حقوق مدنی (۱): اشخاص و حمایت‌های حقوقی آنان*، تهران: مجد، چاپ ششم، ۱۳۸۹، صص ۵۶ و بعد.

^۵ ر. ک. لطفی، حسن، «کارایی اقتصادی و دخالت دولت در قراردادها»، پیشین، ص ۱۵۴.

نتیجه‌گیری

می‌توان بر آن بود که در قراردادهای آزادی اراده در کنار تقابل و توازن عوضین مهم است. یعنی هر دو دنبال یک هدف هستند و ابتدای حقوق قرارداد بر یکی از مبانی منتفی است. پس، اگر همه خواسته‌های دو طرف را در نظر بگیریم، به نتیجه مشترک می‌رسیم؛ چراکه هر فرد متعارفی (عادل و بالغ و رشید دارای اهلیت قراردادی) در پی معامله عادلانه است و هرچه می‌دهد، در قبال آن چیزی می‌ستاند؛ پس، توافق، درون خود تعادل هم دارد.

با این‌همه، نباید همیشه این‌گونه اندیشید؛ حاکمیت اراده در قراردادهای به معنای انطباق محتوای قرارداد با اراده طرفین است. اما اگر الزامی باشد که به واسطه آن اراده مستقل نباشد، مثلاً با چیزی مثل انصاف منطبق باشد، نمی‌توان از حاکمیت مطلق اراده سخن گفت. به علاوه، گاهی تنها یکی از این دو، شرط است یا این نسبت‌ها به شیوه‌های گوناگون وجود یا شدت و ضعف دارد. بنابراین، ممکن است اراده طرفین بر این تعلق گیرد که عوضین قرارداد متعادل باشد یا اینکه طرفین مصلحت را در این ببینند که قرارداد متعادل نباشد. پس، در عمل تطابق و تعارض مفاد اراده و الزامات قانونی قرارداد مطلق نیست؛ گاه اراده طرفین و گاه نفع آنان مهم است. قانون‌گذار نیز با نظر به نیاز عملی جامعه گاهی به عدالت اهمیت می‌دهد و گاه به توافق. منتها مشکل آنجاست که هیچ‌گاه قانون‌گذار به صورت کلی، به این تفکیک یا اثر مدنظر تصریح نکرده است. بنابراین، دست‌کم اراده نظام حقوقی در این خصوص مشخص نیست.

به نظر می‌رسد که ماده ۱۰ قانون مدنی بر پایه حاکمیت اراده نگاشته شده است؛ یعنی قانون‌گذار قرارداد را نتیجه اراده می‌داند، نه نتیجه برخورد منافع طرف‌های آن. منتها نباید تنها به فکر حمایت از وفای به عهد بود (که البته مورد تأکید سنن اخلاقی جامعه است)؛ بلکه باید از راه‌های دیگر هم رفت و قرارداد را وسیله اجرای عدالت یا بهبود وضع اخلاقی یا اقتصادی جامعه هم دانست.

هرگاه به دنبال یافتن نسبت اراده و تعادل باشیم، باید گفت که اراده شرط لازم هر حکم حقوقی است؛ هرچند شرط کافی نیست و اما گاهی واقعه خارجی مثل نفع طرفین اهمیت می‌یابد. در حقیقت، نباید اشخاص را به شروع رابطه مجبور کرد (آزادی اراده)؛ اما ادامه این رابطه، فقط وابسته به اراده ابتدایی طرفین نیست و تابع لوازم نظم عمومی اقتصادی و وضعیت خارجی است.

به صورت رتبی، می‌توان بر این نظر بود که حاکمیت اراده قوت یا ضعف دارد. به دیگر سخن، می‌توان عقود را دسته‌بندی کرد و گفت که از میان آنها، در برخی حاکمیت اراده و در برخی دیگر، تعادل قراردادی مهم است؛ در قراردادهای مدنی این تعادل برای نظام حقوقی ملموس نیست؛ چراکه ممکن است مابه‌ازای اقتصادی نداشته‌باشد، مثل هبه به خویشان؛ اما در قراردادهای تجاری، که عوضین اهمیت بیشتری نسبت به طرفین عقد دارد، تعادل عقد و عوضین برای نظام حقوقی ملموس‌تر است. آنگاه، در عقود تجاری تعادل قرارداد و در عقود مدنی، حاکمیت اراده مقدم است. همچنین، می‌توان گفت که در قراردادهای مستمر، نقش اراده تنها در ابتدا و برای قرار دادن فرد در موقعیت قراردادی است؛ بعد از آن، اقتصاد و عدالت معاوضی همه‌چیز را مشخص می‌کند. چراکه از دغدغه‌های قانون‌گذاران رعایت عدالت است و عدالت نیز مبنای بسیاری از احکام است. از این‌رو، قراردادی که مخالف عدالت باشد، نقص دارد.

منابع

کتاب

۱. باریکلو، علیرضا، *حقوق مدنی (۱): اشخاص و حمایت‌های حقوقی آنان*، تهران: مجد، چاپ ششم، ۱۳۸۹.

۲. پولانزاس، ن. آر، **فلسفه حقوق**، ترجمه دکتر نجادعلی الماسی، تهران: میزان، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۳. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، **مجموعه محشّی قانون مدنی**، تهران: گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۸۲.
۴. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، **مکتب‌های حقوقی در حقوق اسلام**، تهران: گنج دانش، چاپ سوم، ۱۳۸۲.
۵. سندل، مایکل، **عدالت: کار درست کدام است؟**، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز، چاپ ششم، ۱۴۰۰.
۶. شهیدی، مهدی، **حقوق مدنی**، جلد اول (تشکیل قراردادها)، تهران: مجد، چاپ اول، ۱۳۸۲.
۷. شیروی، عبدالحسین، **حقوق قراردادها (انعقاد، آثار و انحلال)**، تهران: سمت، چاپ اول، ۱۳۹۶.
۸. غفاری فارسانی، بهنام، **حقوق رقابت و ضمانت‌اجراهای مدنی آن**، تهران: میزان، چاپ اول، ۱۳۹۳.
۹. کاتوزیان، امیرناصر، **قواعد عمومی قراردادها**، جلد پنجم (انحلال قرارداد - خیارات)، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
۱۰. کاتوزیان، امیرناصر، **قواعد عمومی قراردادها**، جلد اول (مفهوم عقد، اعتبار و انعقاد قرارداد)، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ سوم، ۱۳۷۶.
۱۱. کاتوزیان، امیرناصر، **قواعد عمومی قراردادها**، جلد دوم (انعقاد و اعتبار قرارداد؛ ضمانت اجرای شرایط اساسی معامله؛ نظریه بطلان و عدم نفوذ)، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۹.
۱۲. کاتوزیان، امیرناصر، **قواعد عمومی قراردادها**، جلد سوم (آثار قرارداد)، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
۱۳. کیشیتینی، نائل، **قصه کوتاه اقتصاد**، ترجمه عبدالله رجبی، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۴۰۴.

مقاله

۱۴. امینی، منصور و علی صداقتی، «قراردادهای اجباری»، *فصلنامه تحقیقات حقوقی*، دوره ۱۴، شماره ۵۵، ۱۳۹۰، صص ۲۱۲-۱۹۹.
۱۵. آهنگران، محمدرسول و مهدی سعیدی، «بازخوانی مبانی مشروعیت قراردادهای نامعین با رویکردی تطبیقی در حقوق اسلامی»، *دو فصلنامه دانش حقوق مدنی*، دوره ۵، شماره ۲، ۱۳۹۵، صص ۱۵-۱. Doi: 20.1001.1.23221712.1395.5.2.1.3
۱۶. دادمرزی، سیدمهدی و محمد بافهم، «حیله و تقلب نسبت به قانون از طریق عقد صلح»، *فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی*، دوره ۴۹، شماره ۳، ۱۳۹۸، صص ۴۶۲-۴۴۵. Doi: 10.22059/jlq.2019.264908.1007086
۱۷. رجبی، عبدالله، «جایگاه احکام رقابت در حقوق ایران»، *در: جعفری، امین (به کوشش)، ارمغان عمر؛ مجموعه مقالات در نکوداشت استاد دکتر محمود عرفانی، تهران: جنگل، ۱۳۹۹، صص ۸۰-۶۳*
۱۸. رجبی، عبدالله، «قانون مدنی نمود پرگویی»، *مجموعه مقالات یادنامه سید محمد فاطمی قمی، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ اول، ۱۴۰۰، صص ۴۴۵-۴۱۷*
۱۹. سلطان‌احمدی، جلال، «حقوق قرارداد و عدالت توزیعی»، *دو فصلنامه دانش حقوق مدنی*، دوره ۸، شماره ۲، ۱۳۹۸، صص ۹۹-۱۱۶. Doi: 10.30473/CLK.2020.49979.2665
۲۰. شهابی، مهدی و مریم جلالی، «نقد نظریه سنتی یا لیبرال قرارداد با تأکید بر رویکرد انتقادی روبرتو آنگر»، *فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی*، دوره ۴۶، شماره ۲، ۱۳۹۵، صص ۲۶۳-۲۴۵. Doi: 10.22059/jlq.2016.58408
۲۱. طبرجلو، رضا، «برداشت تئوریک بر دخالت دولت در محدود کردن آزادی قراردادها (با رجوع به سیستم حقوقی انگلیس)»، *فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی*، دوره ۳۸، شماره ۳، ۱۳۸۷، صص ۲۰۹-۱۹۱. Doi: 20.1001.1.25885618.1387.38.3.10.1
۲۲. فرهان‌فر، فاطمه و جلیل قنوتی، «اصول اساسی حقوق قراردادها در نظام حقوقی کامن‌لا (با تأکید بر حقوق انگلیس و آمریکا)»، *فصلنامه تحقیقات حقوقی*، دوره ۲۸، شماره ۲، ۱۴۰۲، صص ۱۸۰-۱۵۷. Doi: 10.48308/jlr.2024.232411.2544
۲۳. کاتوزیان، امیرناصر، «محدودیت‌های آزادی قراردادی بر مبنای حمایت از مصرف‌کننده»، *فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی*، دوره ۳۸، شماره ۳، ۱۳۸۷، صص ۳۴۲-۳۲۷. Doi: 20.1001.1.25885618.1387.38.3.17.8

۲۴. کریمی، عباس و سلمان علی‌پور قوشچی، «ناسازگاری مفهوم تعادل قراردادی با نظریه سنتی یا لیبرال حقوق قراردادها»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۵۱، شماره ۱، ۱۴۰۰، صص ۹۷-۱۱۲: Doi. 10.22059/jlq.2021.267534.1007118
۲۵. لطفی، حسن، «مبنای دخالت دولت در قراردادها: عدالت توزیعی یا تصحیح؟»، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۴۸، شماره ۳، ۱۳۹۷، صص ۵۴۷-۵۶۷: Doi. 10.22059/jplsq.2018.240679.1576
۲۶. لطفی، حسن، «کارآیی اقتصادی و دخالت دولت در قراردادها»، فصلنامه دیدگاه‌های حقوق قضایی، دوره ۲۳، شماره ۸۱، ۱۳۹۷، صص ۱۶۶-۱۳۹.
۲۷. محمدی، سام و حسام کدیور، «نقض کارآمد قرارداد در حقوق ایران»، حقوق خصوصی، دوره ۱۳، شماره ۲، ۱۳۹۵، صص ۲۹۵-۲۷۵: Doi. 10.22059/JOLT.2016.60951

References

Books

- Barikloo, Alireza, *Civil Law (Persons & Their Right Protection)*, Tehran: Majd, Sixth Edition, 2010. (In Persian).
- Benson, Peter. *The Theory of Contract Law*, Cambridge University Press, First Edition, 2001.
- Black, Oliver. *Agreements: A Philosophical and Legal Study*, Cambridge University Press, 2012.
- Cooter, Robert & Thomas Ulen, *Law & Economics*, Pearson, Sixth Edition, 2012.
- Eisenberg, Melvin A. *Fundamental Principles of Contract Law*, Oxford University Press, First Edition, 2018.
- Fried, Charles. *Contract as Promise: A Theory of Contractual Obligation*, Harvard University Press, 1981.
- Ghaffari Farsani, Behnam, *Competition Law & its Sanctions*, Tehran: Mizan, First Edition, 2014. (In Persian)
- Ja'fari Langroudi, Mohammad Ja'far, *Commentaries on Iranian Civil Cide*, Tehran: Ganj-e-Danesh, Second Edition, 2003. (In Persian)
- Ja'fari Langroudi, Mohammad Ja'far, *Schools of Islamic Law*, Tehran: Ganj-e- Danesh, Third Edition, 2003. (In Persian)
- Katouzian, Nasser, *Iranian Civil Law: General Principles of Contracts*, Volume 1 (Concept of contract, validity and conclusion of contract), Tehran: Sahami Enteshar Company, Third Edition, 1997. (In Persian)
- Katouzian, Nasser, *Iranian Civil Law: General Principles of Contracts*, Volume 2 (Conclusion and validity of the contract; guarantee of execution of the essential terms of the transaction; theory of invalidity and non-influence), Tehran: Sahami Enteshar Company, 2000. (In Persian)
- Katouzian, Nasser, *Iranian Civil Law: General Principles of Contracts*, Volume 3 (Effects of the contract), Tehran: Sahami Enteshar Company, Second Edition, 1997. (In Persian)
- Katouzian, Nasser, *Iranian Civil Law: General Principles of Contracts*, Volume 5 (Contract Termination-Options), Tehran: Sahami Enteshar Company, Second Edition, 1997. (In Persian)
- Kishtainy, Niall, *A Little History of Economics*, Translated By: Abdollah Rajabi, Tehran: Sahami Enteshar Company, First Edition, 2025. (In Persian)
- Poulantzas, Nicos, *Philosophy of Law*, Translated by: NejadAli Almasi, Tehran: Mizan, First Edition, 2007. (In Persian)
- Sandel, Michel, *Justice What's the Right Thing to Do?* Translate By: Hassan Afshar, Tehran: Markaz, Sixth Edition, 2021. (In Persian)
- Shahidi, Mehdi, *Civil Law*, Volume 1 (Formation of contracts), Tehran: Majd, First Edition, 2003. (In Persian)
- Shiravi, Abdollah, *Contract Law (Formation, Effects and Dissolution)*, Tehran: Samt, First Edition, 2017. (In Persian)

19. Tebbit, Mark. *Philosophy of Law: An Introduction*, Routledge, Third Edition, 2017.
20. Weinrib, Ernest, J. *The Idea of Private Law*, Oxford University Press, 2012.

Articles

21. Ahangaran, Mohammad Rasoul and Mehdi Sa'eedi. "A Review of the Principles for the Legitimacy of the Indefinite Contracts in the Islamic Law through a Comparative Approach", *Bi-Quarterly Journal of Civil Law Knowledge*, Volume 5, Issue 2, 2016, PP 1-15. (In Persian) Doi: 20.1001.1.23221712.1395.5.2.1.3
22. Amini, Mansour and Ali Sedaghati, "Mandatory Contracts", *Legal Research Quarterly*, Volume 14, Issue 55, 2011, PP 199-212. (In Persian)
23. Craswell, Richard. "Contract Law, Default Rules, and the Philosophy of Promising", *Michigan Law Review*, Volume 88, 1989, PP 489-529. Doi: 10.2307/1289110
24. Dadmarzei, Sayyed Mehdi and Mohammad Bafahm, "Evade the Net of Law Using Transaction", *Law Quarterly*, Volume 49, Issue 3, 2019, PP 445-462. (In Persian) Doi: 10.22059/jlq.2019.264908.1007086
25. Dworkin, Ronald. "Is Wealth a Value?", *Journal of Legal Studies*, Volume 9, Issue 2, 1980, PP 191-226.
26. Farhan-Far, Fatemeh and Jalil Ghanavati. "The foundational principles of contract law in the Common law (with emphasis on English and American law)", *Legal Research Quarterly*, Volume 28, Issue 2, 2025, PP 157-180. (In Persian) Doi: 10.48308/jlr.2024.232411.2544
27. Karimi, Abbas and Salman Alipoor Ghooshchi, "Incompatibility of Contractual Equilibrium with Traditional or Liberal Contracts Theory", *Quarterly Journal of Private Law Studies*, Volume 51, Issue 1, 2021, PP 97-112. (In Persian) Doi: 10.22059/jlq.2021.267534.1007118.
28. Katouzian, Amir Nasser, "The Limits on Freedom of Contract Based on Consumer Protection", *Quarterly Journal of Private Law Studies*, Volume 38, Issue 3, 2008, PP 327-343. (In Persian) Doi: 20.1001.1.25885618.1387.38.3.17.8
29. Lotfi, Hassan, "Economic Efficiency and Government Intervention in the Contracts", *The Quarterly Journal of Judicial Law Views*, Volume 23, Issue 81, 2023, PP 139-166. (In Persian)
30. Lotfi, Hassan, "Foundation for Government Intervention in Contracts: Corrective Justice or Distributive Justice?", *Public Law Studies Quarterly*, Volume 48, Issue 3, 2018, PP 547-567. (In Persian) Doi: 10.22059/jplsq.2018.240679.1576
31. Mohammadi, Sam and Hessam Kadivar, "A critique of "Efficient Breach of Contract" Theory in Iranian Legal System", *Private Law Quarterly*, Volume 13, Issue 2, 2016, PP 275-295. (In Persian) Doi: 10.22059/jolt.2016.60951
32. Murphy, Liam. "The Practice of Promise and Contract", In: Klass, Letsas AND Saprai (eds.), *Philosophical Foundations of Contract Law*, Oxford University Press, 2019, PP 151-170.
33. Posner, Eric A. "A Contract Theory", In: Golding & Edmundson (eds.) *The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory*, Blackwell Publishing, 2005.
34. Rajabi, Abdollah, "The Verbosity of Civil Code", *The Memorial of Sayyed Mohammad Fatemi Ghomi*, Tehran: Sahami Enteshar Company, 2021, PP 417-445. (In Persian)
35. Rajabi, Abdollah., "The Role of Competition Law in Iranian Legal System", In: Ja'Fri, Amin (ed.), *The Gift of Lifetime; Collection of Articles in Tribute to Professor Dr. Mahmoud Erfani*, Tehran: Jungle, 2020, PP 63-80. (In Persian)
36. Shahabi, Mehdi and Maryam Jalali. "Criticism of Traditional or Liberal Theory of Contract Whit an Emphasis on Critical Approach of Roberto Unger", *Quarterly Journal of Private Law Studies*, Volume 46, Issue 2, 2016, PP 245-263. (In Persian) Doi: 10.22059/jlq.2016.58408
37. Soltan Ahmadi, Jalal. "Contract Law and Distributive Justice", *Bi-Quarterly Journal of Civil Law Knowledge*, Volume 8, Issue 2, 2019, PP 99-116. (In Persian) Doi: 10.30473/clk.2020.49979.2665

38. Tajarloo, Reza, "Theoretical Approach on State Interference in Limiting the Freedom of Contract with Reference to English Legal System", *Quarterly Journal of Private Law Studies*, Volume 38, Issue 3, 2008, PP 191-209. (In Persian) Doi: 20.1001.1.25885618.1387.38.3.10.1